

استرآباد در سفرنامه‌های عصر قاجار

احسان توهری‌راد
با مقدمه دکتر جواد هروی

سرشناسه: گوهری راد، احسان
عنوان و نام پدیدآور: استرآباد در سفرنامه‌های عصر قاجار / احسان گوهری راد
مشخصات نشر: گرگان: پیک ریحان، ۱۳۹۱
مشخصات ظاهری: ۱۹۲ ص: مصور
شابک: ۲-۲۰-۶۳۳۴-۶۰۰-۹۷۸: ۸۶۰۰ ریال
وضعیت فهرست نویسی: فیا
موضوع: سفرنامه نویسی - ایران - قرن ۱۳ ق
موضوع: گرگان - سیر و سیاحت - قرن ۱۳ ق
موضوع: ایران - تاریخ - قاجاریان، ۱۱۹۳ - ۱۳۴۴ ق - تاریخ نویسی
رده بندی کنگره: ۹۱۳۹۰ ک ۶۶ / ۲۱۱۷ / DSR
رده بندی دیویی: ۹۵۵/۲۱۳۲
شماره کتابشناسی ملی: ۲۴۰۷۷۳۰

استرآباد در سفرنامه‌های عصر قاجار

احسان گوهری راد

نشر پیک ریحان گرگان

۱۹۲ صفحه / قطع: وزیری

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه / نوبت چاپ: اول ۱۳۹۱

لینتوگرافی: سروش (زاهدی) / چاپ: غنچه گرگان

شابک: ۲-۲۰-۶۳۳۴-۶۰۰-۹۷۸ / قیمت: ۸۶۰۰ تومان

نشانی ناشر: گرگان، خیابان شهدا، نبش لاله ششم، مجتمع غنچه

طبقه دوم، تلفن: ۰۹۸-۲۲۳۹۰۱۷۱

www.preyhan.com

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
..... مقدمه	۱
..... چکیده	۳
بخش اول: پیشینه تاریخی و وضعیت جغرافیایی استرآباد پیش از دوره قاجار	
..... فصل اول: جغرافیای ولایت استرآباد	۷
..... الف) بلوکات و قصبات استرآباد	۹
..... ب) شهر استرآباد	۱۲
..... فصل دوم: وجه تسمیه جرجان	۱۵
..... فصل سوم: وجه تسمیه استرآباد	۱۸
..... فصل چهارم: پیشینه تاریخی استرآباد	۱۸
..... الف) استرآباد قبل از اسلام	۱۹
..... ب) استرآباد بعد از اسلام	۲۱
بخش دوم: نگاهی اجمالی به دوره قاجار	
..... فصل اول: کنکاشی بر وجه تسمیه قاجار	۳۳
..... فصل دوم: چگونگی به قدرت رسیدن ایل قاجار	۳۴
..... فصل سوم: حکومت‌های دوره قاجار	۴۱
بخش سوم: استرآباد در سفرنامه‌های عهد قاجار	
..... فصل اول: سفرنامه و سفرنامه‌نویسی در ایران دوره قاجار	۶۷
..... فصل دوم: موقعیت اکولوژیک استرآباد در سفرنامه‌ها	۷۱
..... الف) راههای ارتباطی	۷۱
..... ب) وضعیت آب و هوا، نباتات و حیات وحش	۷۵
..... ج) کوهستان‌ها و ناهمواری‌ها	۷۹
..... د) دریاچه خزر و رودخانه‌های استرآباد	۸۱

فصل سوم: تحولات سیاسی استرآباد از منظر سفرنامه‌ها	۸۶
الف) تحولات سیاسی استرآباد قبل از مشروطه	۸۶
ب) تحولات سیاسی استرآباد مقارن با مشروطه	۱۰۶
ج) تحولات سیاسی استرآباد بعد از مشروطه	۱۱۶
فصل چهارم: تحولات اجتماعی از منظر سفرنامه	۱۲۱
الف) زبان مردم استرآباد	۱۲۱
ب) پوشش مردم	۱۲۳
ج) مهمان‌نوازی و مهمان‌داری	۱۲۶
د) بهداشت و تغذیه	۱۲۸
هـ) ترکمن‌ها	۱۳۲
فصل پنجم: اقتصاد ولایت استرآباد از منظر سفرنامه‌ها	۱۳۷
الف) بررسی وضعیت اقتصادی مردم در استرآباد	۱۳۷
ب) بررسی وضعیت اقتصادی ترکمن‌های استرآباد	۱۴۰
فصل ششم: تشکیلات اداری و قوای نظامی	۱۴۱
الف) تقسیمات کشوری	۱۴۱
ب) حکام قاجار در استرآباد	۱۴۲
ج) قوای نظامی ولایت استرآباد	۱۴۸
فصل هفتم: فرهنگ از منظر سفرنامه‌ها	۱۵۰
الف) مذهب و اماکن متبرکه مذهبی و دینی	۱۵۰
ب) خاندان‌های ساکن در استرآباد	۱۵۴
ج) مراکز تعلیم و تربیت	۱۵۶
د) آشنایی با برخی بزرگان تعلیم و تربیت استرآباد در دوره قاجار	۱۵۹
عکس‌ها و اسناد تاریخی	۱۶۴

مقدمه

به نام خداوند جان و خرد کزین برتر اندیشه برنگذرد

از رهگذر سفر می‌توان هوشمندانه بر کوله‌بار تجربیات اقوام و ملل گوناگون آشنایی و بر حدیث تکاپوی نسل‌های متوالی آگاهی یافت. سفر، عصاره‌ی زندگی ملت‌ها را بر مسافران مشتاق عرضه می‌دارد و در این میان، هرچه اهل سفر سنجیده‌تر به غور در احوال مردمان یک منطقه مبادرت ورزند، گوهرهای گران‌بهرتری حاصل می‌کنند. گاه روایتی که در نزد مردمی بی‌بدلی به نظر می‌رسد، از چشم تیزبین سفرنامه‌نویسان بیرون نمانده و با قلم سحرآمیز روایت‌پردازان سیاح، ثبت دفتر تاریخ می‌گردد، تا آیندگان با حرارت بسیار در مطالعه و تأمل در آن با وسواس بی‌بدیل نظر کنند. بسیاری از مباحث و مطالب سفرنامه‌هایی که روزگاری، عبث و شاید بیهوده تلقی می‌شدند، امروزه حدیث نایاب بازار تاریخ و پژوهشگران نقاد محلی می‌گردند، لذا داستان سفر و سفرنامه‌نویسی خود حکایت دقایقی از خاطرات و اوضاع مختلف یک روزگار از یک قوم و ملت پرتکاپوست. در این میان، جای خالی اخبار سفرنامه‌ها در لابه‌لای تاریخ بسیاری از مناطق و مقاطع اعصار پیشین این سرزمین خالی مانده است، آن گونه که جایگاه سفرنامه در تبیین تاریخ اهمیت دارد، متأسفانه استفاده از آن کاربردی نشده است. احوال اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و فکری هر جامعه‌ای را می‌توان به زیبایی هرچه تمام در آینه این دسته از کتب سیاحان و گزارشگران نقاد مشاهده نمود، هرچند نمی‌توان به صریح قاطع، بر منقولات هر سفرنامه اعتماد کامل نمود، لیکن این به معنای کم ارج کردن جایگاه و منزلت این دست از منابع نیست، به ویژه این که سفرنامه‌های واقعی که شخصاً مورد بازدید و رؤیت مسافر قرار گرفته است و زوایای پنهان که از سوی عوام مورد توجه قرار نمی‌گرفته، به قلم آمده است.

سنت سفرنامه‌نویسی البته از روزگاران دراز، در میان فرهنگ سرزمینی ایران جای داشته است، چنان که هیچ‌گاه نمی‌توان از سفرنامه ابودلف در ایران و یا سفرنامه ابن‌فضلان یا سفرنامه‌ی ناصر خسرو و... یاد نکرد، اما در قرون متأخر، این فرهنگ تشدید یافت و به گونه‌ای قابل ملاحظه از سوی مسافران خاصی غیرایرانی، مورد توجه قرار گرفت. این سیاحان از گروه‌های مختلف اجتماعی، اقتصادی و گاه با اغراض سیاسی و حتی نظامی، به ایران و ولایت مختلف ایران آمده و به یادداشت مسائل مورد مشاهده خویش می‌پرداختند. اگرچه این نکات از قاعده کلی گاه خارج می‌شد و جنبه‌ی طعن و نیشخند نیز می‌گرفت، لیکن از منظر کلی، برخوردار از اطلاعات انبوه و گوناگون از نواحی مختلف و ادوار چندی از تاریخ ایران شد.

اشاره به آداب و رسومی که از سوی افراد بومی، بدیهی و غیرقابل اشاره تلقی می‌شد، در نگاه این مسافران، به چشم می‌نشت و امروزه نحسین خوانندگان را به خود واداشته است، زیرا این نکات اگر به طاق نسیان سپرده می‌شد، هیچ‌گاه نسل امروز را توان آگاهی بر آن نبود.

به روزگار قاجاریه که نزدیک می‌شویم، این فعالیت چنان شیوع می‌یابد که حتی پادشاهان قجر را نیز در جرگه‌ی سفرنامه‌نویسان درآورده و سفرنامه‌های بسیاری از آنان به یادگار باقی گذارد، اما در جوار این تحولات، سفرنامه‌های فراوانی از سوی مستشرقین نیز به خصوص پیرامون برخی از ولایات ایران از جمله جرجان و استرآباد به رشته‌ی تحریر درآمد.

سفرنامه‌نویس، چون قلم را در دست می‌گرفت، به نگارش اوضاع جغرافیایی و طبیعی سرزمین‌های مورد بازدید خود می‌پرداخت، سپس چون به میان جماعات، اقوام و طوایف وارد می‌شد، به فرهنگ‌ها و گویش‌ها، نظام تعلیم و تربیت، اوضاع معیشتی، نظام اقتصادی، بهداشت و پوشش اجتماعی، دسته‌جات اقوام و خاندان‌ها و تیره‌های برجسته‌ی یک ولایت یا شهر می‌پرداخت. نگاه متفاوت سفرنامه‌نویسان به اعتقادات مذهبی، رسوم سنتی و آداب اجتماعی، سرچشمه‌ی بسیاری از بررسی‌های نقدانه امروز است، بنابراین در یک رویکرد علمی برای تدوین و تبیین تاریخ یک مملکت، نیاز مبرم به شناسایی گذشته یکایک نواحی و ولایات می‌باشد. در پرتوی این نگاه دقیق محلی می‌توان به تشکیل نگاه کلی بر یک سرزمین و تاریخ یک ملت دست یافت. در این راستا، در تدوین تواریخ محلی، محتاج به داده‌های وسیع تاریخی، نه تنها از لابه‌لای متون تاریخ عمومی و جغرافیایی، تذکره‌ها، منظومه‌ها و ... است، بلکه پرداختن به اطلاعات سفرنامه‌ها نیز کاملاً در خور توجه و قابل استفاده است. سرزمین استرآباد که برخوردار از پیشینه‌ی تاریخی بس طولانی و دراز نایی است، از سوی مورخان متقدم و محققان متأخر نیز مورد مطالعه واقع گردیده و تألیفات فراوانی پیرامون موضوعات مطروحه و حدود و ثغور تاریخ و جغرافیای آن به نگارش درآمده است، لکن تحقیقات جامع که دربردارنده‌ی یک نگاه نقاد نسبت به حریم تاریخی منطقه در اضلاع عصر قاجاریه با تکیه بر موارث سفرنامه‌نویسان باشد، وجود نداشت. این نقیصه از سوی محقق پرتلاش و فرهیخته‌ی جناب آقای احسان گوهری راد، به درستی تشخیص داده شد و از سوی این دانشور جست‌وجوگر مورد تبیع و کاوش قرار گرفت. مشارالیه با انجام مطالعات طولانی و وقوف بر زوایای پنهان منطقه استرآباد و گرگان، این بار به سفرنامه‌های سفران با عصر قاجار توجه مضاعف نمود و با ارائه‌ی نگاهی نوین، اوراق تازه‌یابی را در شناسایی منطقه گرگان کرمی و استان گلستان ارائه کرده است. اگرچه نیابستی تحقیق ایشان را آخرین پژوهش در این بهینه دانست، لکن نباید از کوشش خستگی‌ناپذیرشان نیز به نیکی یاد نکرد. امیدوارم مؤلف این کتاب و دیگر محققان این دیار، با اعتقادی راسخ، به تکاپو در بهینه‌ی فرهنگ و تاریخ این سرزمین شگفت‌انگیز و سرشار از تحولات عظیم تاریخی پرداخته و نتایج پرحلاوت و شیرین آن را در آینده، بر این دیباجه حاضر بیفزایند. توفیق این عزیزان تلاشگر عرصه‌ی علم و فرهنگ را قدر دانسته و از خداوند سبحان، آرزوی عزت و سربلندی برایشان دارم.

دکتر جواد هروی

عضو کمیسیون فرهنگی مجلس شورای اسلامی

استادیار دانشگاه آزاد اسلامی

و عضو شورای پژوهشی پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی کشور

چکیده

مجموعه گزارش‌های مشاهدات سیاحان و سفرنامه‌ها یکی از بهترین منابع در شناخت مردم یک سرزمین یا یک دوره تاریخی می‌باشد. هرچند اوج سفرنامه‌نویسی در ایران مربوط به دوره‌ی صفویه است، ولی در دوره قاجار نیز با توجه به فضای ایجاد شده، شاهد حضور سیاحان زیادی در پایتخت و سایر نواحی هستیم که وجود بیش از ۸۰ سفرنامه داخلی و خارجی گواهی بر این ادعاست.

سیاحان ایرانی و خارجی با سفر به این ناحیه و با حضور در میان عامه مردم با قومیت‌های مختلف، با آداب و رسوم، نوع پوشش، روحیات و حقیقتات و سایر مشخصات مردم استرآباد آشنا شده و در مکتوبات خود، این موارد را به تفصیل برای استفاده‌ی آیندگان به امالت نهاده‌اند. در کنار این موارد، اطلاعات ذی‌قیمتی نیز در بخش آثار باستانی، اماکن متبرکه، جغرافیای طبیعی، فرهنگ و تعلیم و تربیت، اقتصاد و تجارت، زبان، آب و هوا و همچنین اتفاقات و رویدادهای مهم ولایت از جنگ‌ها، حوادث طبیعی و... در دوره مورد نظر به ما می‌رساند.

در این کتاب، با استفاده از روش تحقیق تاریخی، به بازسازی وقایع گذشته این ایالت پرداخته می‌شود. با توجه به ویژگی‌های توصیفی و انتقادی در این روش، اطلاعات از طریق جمع‌آوری مستندات و اطلاعات تجزیه و تحلیل و ارزشیابی و بررسی صحت و سقم اطلاعات و بررسی منابع و مآخذ به صورت منظم و مرتبط ارائه می‌گردد. در مجلد حاضر، کشف یافته‌های جدید از منظر سفرنامه‌نویسانی است که چشم‌انداز متفاوتی از تاریخ عمومی و محلی در استرآباد را به ما حکایت کرده‌اند که این اطلاعات محور تازه‌ای برای تحقیقات آتی خواهد بود. بخش اول با عنوان «پیشینه تاریخی و وضعیت جغرافیایی استرآباد تا عصر قاجار» در سه فصل به تاریخ این منطقه و همچنین جغرافیای شهرها و برخی از نقاط آن می‌پردازد. فصل اول، تحت عنوان «جغرافیای ولایت استرآباد» در قالب دو قسمت به وضعیت (بلوکات و قصبات استرآباد) و (شهر استرآباد) می‌پردازد.

فصل دوم و سوم این بخش، به واکاوی (وجه تسمیه جرجان) و (وجه تسمیه استرآباد) اختصاص دارد. در این دو فصل، با استفاده از منابع و مآخذ سعی شده است، علل و چگونگی این نام‌گذاری‌ها مشخص گردد.

فصل چهارم با عنوان «پیشینه تاریخی استرآباد»، در دو بخش تهیه شده است. بخش اول با عنوان «استرآباد قبل از اسلام» به موقعیت تاریخی استرآباد از هنگام مهاجرت آریایی‌ها به این ناحیه تا زمان حکومت ساسانیان می‌پردازد و بخش دوم، «استرآباد بعد از اسلام» از دوره خلفای راشدین تا حکومت زندیه را مورد بررسی قرار می‌دهد.

بخش دوم کتاب با نام «نگاهی اجمالی به دوره قاجار» سعی دارد در قالب سه فصل به بررسی دوران حکومت قاجاریه بپردازد. در این سه فصل، به کنکاشی بر وجه تسمیه قاجار، همچنین چگونگی به قدرت رسیدن این ایل در ایران و در انتها، به حکومت‌ها و شاهان این دوره با جزئیاتی چند پرداخته می‌شود.

بخش سوم با عنوان «استرآباد در سفرنامه‌های عهد قاجار» در شش فصل تهیه شده است. فصل اول نگاهی به انواع سفرنامه‌ها و همچنین سفرنامه‌نویسی در ایران دوره قاجار دارد. فصل دوم جغرافیای استرآباد را از منظر سفرنامه‌ها مورد بررسی قرار می‌دهد. در این فصل، ابتدا راه‌های ارتباطی این ولایت، سپس وضعیت آب و هوا و نباتات و حیات وحش و در ادامه، به کوهستان‌ها و ناهمواری‌ها و در پایان فصل، به دریای خزر و رودخانه‌های این ناحیه اشاره می‌نمایم.

فصل سوم این بخش با عنوان «تحولات سیاسی استرآباد از منظر سفرنامه‌ها»، در سه قسمت به رویدادهای سیاسی داخلی و خارجی مرتبط با این منطقه در سه دوره قیل، مقارن و بعد از مشروطه به تفصیل اشاره می‌نماید.

در فصل چهارم، تحولات اجتماعی استرآباد را از منظر سفرنامه‌ها مورد کنکاش قرار می‌گیرد. در این فصل، ابتدا زبان این مردم، سپس پوشش و البسه و بعد از آن، به مهمان‌نوازی و مهمان‌داری استرآبادی‌ها اشاره می‌نمایم. در ادامه، بهداشت، تغذیه و همچنین ترکمن‌های این ناحیه از منظر سفرنامه‌ها مورد بررسی قرار می‌گیرد.

فصل پنجم، اختصاص به اقتصاد استرآباد از دیدگاه سفرنامه‌نویسان دوره قاجار دارد. در این فصل، ابتدا وضعیت اقتصادی مردم استرآباد مورد بررسی قرار می‌گیرد و در پی آن، نگاهی اجمالی و اختصاصی به وضعیت اقتصادی ترکمن‌های استرآباد می‌نمایم.

در فصل ششم، تشکیلات اداری و قوای نظامی مورد بررسی قرار می‌گیرد. در این فصل، در سه قسمت، تقسیمات کشوری ایران با محوریت استرآباد و حکام این ناحیه در دوره قاجار و در خاتمه، قوای نظامی استرآباد مورد بررسی قرار گرفته شده است.

فصل هفتم که آخرین فصل این بخش می‌باشد، به مقوله فرسنگ از منظر سفرنامه‌های استرآباد می‌پردازد. در ابتدای این فصل، مذهب و اماکن متبرکه مذهبی و دینی و مراکز تعلیم و تربیت استرآباد را مورد بررسی قرار می‌دهد. آشنایی با بزرگان تعلیم و تربیت این ناحیه در دوره قاجار قسمت دوم این فصل را تشکیل می‌دهد که خود از دو بخش آشنایی با برخی از علما و ادبا و همچنین پیشگامان تعلیم و تربیت نوین در استرآباد تشکیل شده است. اکنون که این فرصت فراهم شده است تا با همراهی مجموعه مقالات «تلاش سازمان فرهنگی ورزشی شهرداری گرگان و مساعدت عزیزان نشر پیک ریحان گرگان، این اثر به زیورچاپ درآید، بایستی یاد استادان و سرورانی را گرامی بدارم که با راهنمایی‌ها و توجهاتشان، بنده را در این طریق راهنمایی و ارشاد نمودند. جناب آقای دکتر هروی، استاد فرهیخته و مدیر محترم گروه تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی چاب‌چاب که راهنما و مشوق اصلی بنده در چاپ این کتاب بوده‌اند. همچنین اساتید محترم جناب دکتر مبین، جناب دکتر متولی حقیقی، جناب دکتر اکبری، جناب دکتر سپهری و جناب دکتر وثوقی که مراتب تشکر و سپاس‌گزاری خود را از زحمات ایشان ابراز می‌دارم. همچنین باید تشکر ویژه‌ای داشته باشم از جناب آقای محمود اخوان مهدوی پژوهشگر توانای گرگانی که اطلاعات ذی‌قیمتشان در تکمیل این کتاب بسیار ثمربخش بوده است.

در پایان، صمیمانه از خوانندگان محترم تقاضا دارم تا با گوشزد کردن نواقص کار که بنده پیشاپیش به آن معترف هستم، در هرچه بهتر نمودن این جزوه یاریم فرمایند.